

ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસમાં જૈન દર્શન

પરમાર વર્ષાબેન કેશરસિંહ
શ્રી ખીમત પ્રાથમિક શાળા, ખીમત

હેમચંદ્રાચાર્યથી શરૂ કરીને નરસિંહના જન્મ સુધીના એટલે કે આશરે 11 મી સદીથી ઇ.સ. 1414 સુધીના સમયને પ્રાગ નરસિંહ યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યનો આ પ્રથમ યુગ ગણાય છે.

આ સમય દરમિયાન જૈન સાદુઓએ સાહિત્યસર્જનની સિસૃક્ષા જાળવી રાખી હતી. તેમનું સર્જેલું સાહિત્ય ધર્મના પરિઘમાં મર્યાદિત થયેલું છે. અગિયારમા શતકથી શરૂ થયેલી અપભ્રંશ ગુજરાતીમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા આ યુગમાં ઝડપી બને છે.

પ્રાગનરસિંહ યુગની જે કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના સર્જકો જૈન તેમજ જૈનેતર-એ બે પ્રકારના છે. પરંતુ, આ યુગમાં સાહિત્ય સર્જનમાં જૈનસૂરિઓનો હિસ્સો મોટો છે, તે નોંધવું જોઈએ.

આ સમયગાળામાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપરાંત અનેક જૈન સૂરિઓનું સાહિત્ય સર્જન મળે છે. તેમાં શાલિભદ્રસૂરિની ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા પ્રથમ રાસ તરીકે પણ વિદ્વાનોએ મૂલવી છે. આ રાસના આરંભે ઋષભદેવને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે. ત્યારબાદ દેવી સરસ્વતીનું સ્મરણ કરાયું છે, જે સૂચવે છે કે આ પ્રકારની રચના જૈન સાહિત્યની છે.

‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ કાવ્યકૃતિના રચયિતા જૈન કવિ શાલિભદ્રસૂરિ છે. આ કૃતિ લગભગ ઇ.સ. 1185 આસપાસ લખાયેલી છે. આ શાલિભદ્રસૂરિની જ પ્રથમ રચના નથી, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય રચના તરીકે પણ ઐતિહાસિક માન ધરાવે છે. આમ ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી શ્રેષ્ઠ કાવ્ય રચના આપણને ‘રાસ’ સ્વરૂપે મળી છે અને આજના આપણા સાહિત્યમાં જેમ ગીત, ગઝલ જેવાં કાવ્યસ્વરૂપો લોકપ્રિય છે, તેમ મધ્યકાળમાં ‘રાસ’ નામનું કાવ્ય સ્વરૂપ અત્યંત લોકપ્રચલિત હતું. તેમાં પણ નરસિંહ મહેતા પૂર્વેના સમયમાં તો રાસ સાહિત્ય પૃષ્ઠળ પ્રમાણમાં જૈન કવિઓ પાસેથી મળી આવે છે. તેમાંની જે એક શ્રેષ્ઠ કાવ્યરચના એટલે ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ શાલિભદ્રસૂરિઓ આ કાવ્યમાં લીધેલું કથાનક જૈનોમાં અત્યંત પ્રખ્યાત છે.

જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને ભરત અને બાહુબલિ નામના બે પુત્રો હતા. એ સિવાય પણ ઋષભદેવને બીજા અઠ્ઠાણુ પુત્રો હતા. જીવનના ઉત્તરકાળે ઋષભદેવે પોતાના મોટા દીકરા ભરતને રાજયગાદી સોંપી અને બાહુબલિને એને અનુસરવાની આજ્ઞા આપી. બાહુબલિ સિવાયના અઠ્ઠાણું ભાઈઓએ ભરતની આણ (સત્તા) સ્વીકારી લીધી. પરંતુ બાહુબલિ એ સમયે ભરતની સત્તા

સ્વીકારવાની ના પાડે છે. તેથી ભરત ગુસ્સે થઈ બાહુબલિના પ્રાણ લેવા રણે ચડ્યો, બંને ભાઈઓની સેના વચ્ચે સાત-આઠ મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. યુદ્ધમાં ખૂબ જ મોટી માનવહાનિ થઈ. આ યુદ્ધમાં નિર્દોષ લોકોની હત્યા થતી જોઈ બંને ભાઈઓ યુદ્ધથી દાર-જીતનો નીવેડો લાવવા તૈયાર થયા. બંને વચ્ચે મુષ્ટિ યુદ્ધ થયું. બાહુબલિ દ્રુપદ યુદ્ધમાં ચઢિયાતો નીવડ્યો ત્યારે ક્રોધે ભરાઈને ભરતે બાહુબલિ ઉપર ચક્ર ફેંક્યું, એ ચક્ર બાહુબલિએ હાથમાં જ ઝીલી લીધું અને ક્રોધે ભરાઈ બાહુબલિ એના વડે ભરતની સેના અને આખા કુળનો નાશ કરવા વિચારે છે, ત્યાં તો ભરતે પોતાની સત્તાના અભિમાન બદલ પસ્તાવો રજૂ કર્યો. તેથી બાહુબલિનું હૃદય પરિવર્તન થયું અને બાહુબલિએ પ્રવજયા લીધી પછી બાહુબલિએ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી પરંતુ એને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું. કારણ કે બાહુબલિને તપશ્ચર્યાનું અભિમાન ચડ્યું હતું. ત્યાં એની વ્રાહ્મી અને સુંદરી નામની બે બહેનો પાસે આવી અને બોલી: “વીરા ! ગજ થકી ઉતરો, ગજ પર કેવળજ્ઞાન ન હોય.” બહેનોનું આ વાક્ય સાંભળી બાહુબલિએ અભિમાન છોડી દીધું અને અંતે એમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ, કાવ્યમાં ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચેના યુદ્ધનું આલેખન થયું હોવાથી એનો મુખ્ય રસ વીરરસ છે. આ વીરરસની ખીલવણી પણ કવિએ સુંદર રીતે કરી છે, એમાં કવિની કવિષ્વશક્તિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, છતાં આ કૃતિઓ કવિ જૈન હોવાથી એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉપદેશ આપવાનો રહ્યો છે. કારણ કે આખી કૃતિ વીરરસમાંથી અનાયાસ કેવળજ્ઞાન જેવા શાંત રસમાં સરી જાય છે. શાલિભદ્રાસૂરિ જ નહીં, મોટાભાગના જૈન કવિઓનું ધ્યેય ધર્મનો જય દર્શાવવાનો રહ્યો છે. તેથી આ કૃતિ પણ વીરરસને બદલે શાંતરસમાં જઈને વિરમે છે.

‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’ તેમાં થયેલા ચરિત્રચિત્રણ, ધર્મોપદેશ, ચિત્રાત્મક વર્ણનો અને વીરરસના સચોટ નિરૂપણને લીધે મધ્યકાળના સાહિત્યમાં નોંધપ્રદ રચના બની રહે છે. ધીરુભાઈ ઠાકરે પણ આ પ્રકારના જૈન રાસાઓની નોંધ લેતાં ઉચિતપણે જ નોંધ્યું છે કે,

“ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ (ઈ.સ.1185) જૂની ગુજરાતીની પહેલી રચના છે. તેના કવિ શાલિભદ્રાસૂરિને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનો આદિ કવિ કહેવો જોઈએ. ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસમાં, જૈન ધર્મના આદ્ય તીર્થંકર ઋષભદેવના બે પુત્રો ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચે મિત્રના રાજ્ય માટે થયેલ યુદ્ધનું વર્ણન છે. આ વીરરસપ્રધાન કાવ્ય જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેજસ્વી શૈલીના પ્રબંધ તરીકે જાણીતું છે.”